

*Janusz Adam Frykowski, Zespół Szkół Nr 1 im. Bartosza Głowackiego
w Tomaszowie Lubelskim*

Z dziejów parafii unickiej p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Łykoszynie w świetle wizytacji kościelnych

The History of the Assumption of the Most Holy Virgin Mary Uniate Parish in Lykoszyn

STRESZCZENIE:

ŁYKOSZYN TO NIEWIELKA WIEŚ POŁOŻONA NA POŁUDNIOWO-WSCHODNIM KRAŃCU WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO. SWOIMI KORZENIAMI SIĘGA CO NAJMNIEJ PIERWSZEJ POŁOWY XV STULECIA, KIEDY TO ORGANIZACYJNIE PRZYNALEŻAŁA DO ZIEMI BELSKIEJ, PODLEGŁEJ KSIĄŻĘTOM MAZOWIECKIM.

W WYNIKU I ROZBIORU ŁYKOSZYN ZNALAZŁ SIĘ W MONARCHII AUSTRIACKIEJ, NASTĘPNIE W KSIĘSTWIE WARSZAWSKIM, A PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM W CESARSTWIE ROSYJSKIM.

ZE WZGLĘDU NA TO, ŻE PIERWOTNA CHRYSZCJANIZACJA TERENÓW ŁYKOSZYNA ZWIĄZANA BYŁA Z EKSPANSJĄ PAŃSTWA RUSKIEGO NA ZIEMIE NADBUŻAŃSKIE, JAKO PIERWSZA NA TYM TERENIE POWSTAŁA PARAFIA PRAWOSŁAWNA, A PO ZAWARCIU UNII – GRECKOKATOLICKA. WIADOME JEST, ŻE PARAFIA TA, PODOBNIEM JAK I INNE WSPÓLNOTY WIERNYCH W CIĄGU PIERWSZYCH LAT ISTNIENIA, OTRZYMAŁA KONIECZNE PODSTAWY EKONOMICZNE I WYPOSAŻENIE DO OBRZĘDOWOŚCI UNICKIEJ. PEWNE JEST, ŻE PARAMENTY LITURGICZNE ZMIENIAŁY SIĘ I BYŁY UZUPEŁNIANE PRZEZ OKRES FUNKCJONOWANIA PARAFII.

POD KONIEC XVIII WIEKU, GDY PARAFIA ŁYKOSZYN ZNALAZŁA SIĘ POD ZABOREM AUSTRIACKIM, W WYNIKU REFORMY JÓZEFIŃSKIEJ ZLIKWIDOWANO JEJ SAMODZIELNOŚĆ

ABSTRACT:

LYKOSZYN IS A TINY COUNTRY VILLAGE SITUATED IN THE SOUTH- EAST CORNER OF LUBLIN PROVINCE. ITS ROOTS DATE BACK TO AT LEAST FIFTEENTH CENTURY, WHEN POLITICALLY IT BELONGED TO THE DUCHY OF BELZ, WHICH, IN TURN, WAS A CONSTITUENT PART OF THE DUCHY OF MASOVIDIA. AFTER THE FIRST PARTITION OF POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH, LYKOSZYN WAS ANNEXED BY THE HABSBERG EMPIRE, THEN IT BECAME PART OF THE DUCHY OF WARSAW AND FOLLOWING THE JOINT RESOLUTIONS OF THE CONGRESS OF VIENNA IT WAS GIVEN TO RUSSIA.

AS THE FIRST CHRISTIANIZATION OF THIS LAND COINCIDED WITH THE EXPANSION OF KIEVAN RUS ONTO THE HEADWATERS OF THE BUG, THE FIRST PARISH ESTABLISHED HERE WAS AN EASTERN ORTHODOX PARISH, WHICH LATER BECAME A UNIATE PARISH. ORIGINALLY, THE PARISH CONSTITUTED A ONE-VILLAGE COMMUNITY OF ABOUT 100 PARISHIONERS. THIS PARISH, LIKE MANY OTHER SIMILAR PARISHES, WAS GRANTED SOME ECONOMIC SUPPORT AS WELL AS ECCLESIASTICAL UTENSILS TO CONDUCT UNIATE CEREMONIES AND RITES. THE LITURGICAL PAREMENTS CHANGED OVER THE TIME AND WERE SUPPLEMENTED THROUGHOUT THE EXISTENCE OF THE PARISH.

I JAKO CERKIEW FILIALNĄ WŁĄCZONO DO PARAFII PW. PRZEMIENIENIA PAŃSKIEGO W NABROZU, W STRUKTURZE KTÓREJ FUNKCJONOWAŁA DO LIKWIDACJI UNII.

AT THE END OF EIGHTEENTH CENTURY, DUE TO THE JOSEPHINE ADMINISTRATIVE REFORM IMPOSED BY THE HABSBURG AUSTRIA THE PARISH IN LYKOSZYN WAS LIQUIDATED AND INCORPORATED INTO THE TRANSFIGURATION OF OUR LORD UNIATE PARISH IN NABROZ, WHILE THE CHURCH IN LYKOSZYN WAS DEMOTED TO THE RANK OF A BRANCH ORTHODOX CHURCH. THE PARISH FUNCTIONED THAT WAY UNTIL THE LIQUIDATION OF THE UNION OF BREST.

SŁOWA KLUCZOWE:

PARAFIA, DEKANAT, CERKIEW, UPOSAŻENIE, PAROCH, UNICI, PARAMENTY, UTENSYLIA

KEYWORDS:

PARISH, DEANERY, ORTHODOX CHURCH, ENDOWMENT, PAROCH (PARISH PRIEST), UNIATES, PAREMENTS, UTENSILS

Na południowym krańcu województwa lubelskiego, w powiecie tomaszowskim, na północnym skraju gminy Telatyn położona jest wieś Łykoszyn. Miejscowość ta może poszczycić się co najmniej 571-letnią historią, gdyż pierwsza wzmianka źródłowa o niej pochodzi z 1 lutego 1444 roku. Właścicielem wsi był wówczas Czambor, starosta horodelski. Miejscowość znajdowała się w posiadaniu rodziny Czambora co najmniej do 1493 roku¹, zaś dalsze jej losy związane były z rodzinami Wydźgów i Swieżawskich².

Wprowadzenie

W okresie staropolskim Łykoszyn leżał w ziemi bełskiej, która tworzyła oddzielne księstwo podległe książętom z mazowieckiej linii Piastów. Po śmierci ostatniego z nich, Władysława II, w 1462 roku ziemia bełska, a z nią i Łykoszyn, weszła w skład Korony jako odrębne województwo. W wyniku pierwszego rozbioru Łykoszyn został wcielony do monarchii Habsburgów. Okres napoleoński spowodował kolejną zmianę przynależności tej miejscowości, gdyż od 1809 roku znalazła się ona w granicach Księstwa Warszawskiego, i taki stan utrzymał się do 1815 roku. W wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego Księstwo Warszawskie zostało zlikwidowane, a Łykoszyn znalazł się na terytorium nowo utworzonego, zależnego od Rosji Królestwa Polskiego³.

Przynależność Łykoszyna do województwa bełskiego, obszaru poddanego oddziaływaniu dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: prawosławnej eparchii chełmskiej⁴ (po

¹ A. Gąsiorowski (red.), *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, *Ziemie Ruskie*, z. 2, *Urzednicy wojewodztwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIX-XVIII wieku*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 120.

² A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojewodztwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993, s. 363.

³ Więcej na temat historii tej wsi zob. J. Niedźwiedz, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego wojewodztwa zamojskiego*, Zamość 2004, s. 287-288.

⁴ Na początku najprawdopodobniej podlegały one eparchii kijowskiej, a następnie powołanej przed 1086 r. katedrze we Włodzimierzu Wołyńskim. Stan taki przetrwał do I połowy XIII w., kiedy to książę Daniel Ha-

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

1596 roku unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego, miała w okresie staropolskim ogromny wpływ na życie duchowe mieszkańców. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały i z tego powodu Łykoszyn na pewno zamieszkiwała ludność obydwu wyznań, a po 1596 roku zarówno dwóch wyznań, jak i dwóch obrządków⁵.

Zarówna parafia prawosławna w Łykoszynie, jak i unicka, przez cały okres swojego istnienia były podporządkowane organizacyjnie protopopii w Tyszowcach. Protopopia (protoprezbiteria) była jednostką terytorialną, odpowiednikiem dekanatu w Kościele łacińskim. Na jej czele stał protopop. Początkowo sprawował on także władzę sądowniczą, którą jednak utracił w XVIII wieku⁶. Nieznana jest data powołania protoprezbiterii tyszowieckiej; można jednak sądzić, że miało to miejsce w połowie XVI wieku, gdyż pierwsza wzmianka źródłowa o niej pochodzi z 1573 roku⁷. Nieznana jest także data powołania dekanatu unickiego, ale w tym przypadku jest niemal pewne, że zarówno zasięg terytorialny, jak i organizacja dekanatu tyszowieckiego po wprowadzeniu unii nie uległy poważniejszym zmianom, podobnie jak w przypadku całej Cerkwi prawosławnej⁸. Można sądzić, że unicki dekanat tyszowiecki utworzono w oparciu o sieć parafii prawosławnych, która została uformowana w okresie od XVI do pierwszej połowy XIX wieku. Pierwszy odnaleziony wykaz 43 cerkwi wchodzących w skład protopopii tyszowieckiej pochodzi z lat 1619-1620⁹. Kolejne tego rodzaju źródło to o ponad 50 lat późniejszy rejestr cerkwi z lat 1683-1685. Zawiera on informację, że do dekanatu tyszowieckiego należały 42 cerkwie, a zatem ich liczba zmniejszyła się w stosunku do poprzedniego spisu¹⁰. Według kolejnego

licki podporządkował je nowo utworzonemu biskupstwu w Uhrowsku. Kariera Uhrowska jako siedziby biskupa była bardzo krótka, ponieważ tenże książę już około 1240 r. przeniósł biskupstwo do Chełma. Powody tej decyzji nie są do końca znane; być może było to spowodowane jakimiś działaniami militarnymi, w wyniku których Uhrowsk uległ zniszczeniu, o czym mogą świadczyć odkryte ślady pożaru. Zob.: A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 178; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999, s. 61; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1988, t. 3, kol. 132; J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej” nr 3 (1998), s. 175-182.

⁵ A. Gil, dz. cyt., s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, w: L. Adamczuk, A. Mironowicz (red.), *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1993, s. 48-58; L. Bieńkowski, dz. cyt., kol. 132.

⁶ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; G. Chruszewicz, *Istorija zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155-267; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014, s. 325-342.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Dział I, sygn. 36, k. 307v.

⁸ S. Braniewski, *Dekanat siedliski unickiej diecezji chełmskiej 1795-1816. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik lubelski”, t. 34, 2013, s. 51.

⁹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005, s. 152.

¹⁰ Wykaz ten wymienia 2 cerkwie w Tyszowcach, 2 w Łaszczówce, 3 w Tomaszowie i po jednej w Kłątwach, Mikulinie, Nabrożu, Starej Wsi, Dutrowie, Telatynie, Kmiczynie, Łaszczowie, Czartowcu, Siemnicach, Werechaniach, Grodysławicach, Zimnie, Podhorcach, Typinie, Nedeżowie, Werszczycy, Przeorsku, Wieprzowym Jeziorze, Rogóźnie, Szarowoli, Łosińcu, Ciotuszy, Krasnobrodzie, Krynicach, Tarnawatce,

rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej (z 3 czerwca 1696 roku) protopopia tyszowiecka liczyła już tylko 34 parafie¹¹, zaś z jednostek oderwanych od niej utworzono nowy dekanat w Tomaszowie. Kolejne dane dotyczące liczby parafii pochodzą z 1772 roku. Według tego spisu dekanat tyszowiecki liczył wówczas 38 parafii, a zatem ich liczba zwiększyła się o 4¹². W okresie pomiędzy tymi dwoma spisami od Tyszowiec odpadło 5 parafii, tj. w Podhorcach, Typinie, Nedeżowie, Werechaniach i jedna w Mirczu. Pierwsze 4 z nich zostały włączone do dekanatu tomaszowskiego, nie ustalono natomiast, co stało się z parafią w Mirczu. Nie jest także pewne, kiedy do dekanatu dołączono nowe jednostki, ale wiadomo, że były to parafie w Miętkiem, Nowosiólkach, Posadowie, Radostowie, Steniatynie, Turkowicach, Wasylowie, Wiszniowie i Żulicach. Należy zaznaczyć, że liczba cerkwi stawiała tę protopopię w rzędzie największych w diecezji chełmskiej¹³. Duże zmiany w sieci parafialnej dekanatu tyszowieckiego miały miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znalazła się pod zaborem austriackim¹⁴. Nastąpiła wówczas likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne¹⁵. Według przeprowadzonego spisu duchowieństwa na dzień 31 stycznia 1811 roku dekanat tyszowiecki liczył 17 cerkwi parafialnych i 27 filialnych¹⁶. Dekanat istniał do 1866 roku, do czasu, kiedy władze carskie zredukowały liczbę tych jednostek z 21 do 12, dostosowując ich granice do państwowego podziału administracyjnego.

Dzierażni, Komarowie, Niewirkowie, Śniatyczach, Dubie, Zubowicach, Perespie, Honiatyczach i Wakijowie. Zob.: A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego, zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, w: S. Stepień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000, s. 43-44. Zastanawiające jest to, że w spisie wystąpiły tylko 2 cerkwie tyszowieckie, chociaż wiadomo, że w Tyszowcach przynajmniej do końca XVIII wieku funkcjonowały 3 parafie. Być może przypadkowy pożar w latach osiemdziesiątych XVII stulecia zniszczył jedną z cerkwi w mieście, chociaż takiej informacji brakuje w zachowanych źródłach. Zob.: J. Frykowski, *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI-XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 10, 2012, s. 33-48. J. Frykowski, *Niegradowe starostwo tyszowieckie w latach 1519-1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009, s. 312-314 (Aneks nr 3. Pożary na terenie starostwa tyszowieckiego w XVI-XVIII w.).

¹¹ A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego, zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, s. 50.

¹² W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 rok*, Lublin 1998, s. 303-304.

¹³ W spisie z lat 1619-1620 większy był dekanat chełmski, liczący 68 cerkwi i protopopia buska z 53 cerkwiemi, A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja...*, s. 152. Według spisu z 1696 r. większym dekanatem był ponownie chełmski, który liczył 68 cerkwi i bełski z 59 cerkwiemi, A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego, zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku...*, s. 42-60. Według wizytacji diecezji chełmskiej z lat 1759-1762 większym dekanatem był tylko chełmski, liczący 54 cerkwi, P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759-1762*, w: S. Stepień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000, s. 233-285.

¹⁴ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17.

¹⁵ Zwano je „skasowanymi” lub „przyłączonymi”. Zob.: J. Lewandowski, *Grekokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, t. LXII, Lublin 2007, s. 79.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki (dalej ChKKG), sygn. 146, s. 152-153.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

Ważnym wydarzeniem w historii Kościoła unickiego był odbyty w dniach od 26 sierpnia do 17 września 1720 roku prowincjonalny synod w Zamościu. Synod ten przyczynił się latynizacji Kościoła unickiego, wprowadzając i sankcjonując zmiany zbliżające uników do Kościoła rzymskokatolickiego¹⁷. Od tego czasu unicy starali się, zwłaszcza w liturgii, pokreślić swoją odrębność od prawosławia. Wprowadzono nabożeństwa do Najświętszego Serca Pana Jezusa, do Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny, drogę krzyżową. Od tej pory procesje z okazji Bożego Ciała cieszyły się największą czcią. Odmawiano różaniec i modlitwę Anioł Pański, choć modlitwy te różniły się od używanych w obrządku łacińskim. Liturgia mogła być sprawowana rano i wieczorem, a język słowiański stopniowo był wypierany przez język polski. Zmiany te przyczyniły się do zmniejszenia znaczenia nabożeństw prawosławnych, takich jak utrennia czy wieczernia oraz do zaniechania czytania godzinek liturgicznych przed liturgią. Synod narzucił proboszczom obowiązek chodzenia w sutannie, wystrzegania się wszelkich imprez alkoholowych, zabronił zajmowania się niegodnymi kapłanowi zajęciami, np. handlem, pozwolił golić zarost oraz nakazał kapłanom kształcić i przygotowywać do stanu duchownego zdolniejszych synów. Proboszczowie mieli bezpośrednio podlegać dziekanom i bez ich zgody oraz poinformowania parafian o swoim wyjeździe nie mogli oddalić się od swojej cerkwi na czas dłuższy niż trzy tygodnie. Oprócz wyglądu i stylu życia duchownych zmianie uległa także architektura i wyposażenie cerkwi. Od tego czasu ikonostas stał się zbędny i zaczęła się jego eliminacja. Zmiany uwidoczniły się także w umieszczeniu tabernakulum na ołtarzu do przechowywania Najświętszego Sakramentu i monstrancji. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze¹⁸.

W przedmiotowym artykule przedstawiono dzieje parafii unickiej p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Łykoszynie od czasu pojawienia się w źródłach do likwidacji jej samodzielności, polegającej na wcieleniu do parafii p.w. Przemienienia Pańskiego w Nabrożu jako cerkwi filialnej. Niestety, dzieje parafii w XVII wieku, w przeciwieństwie do XVIII, przedstawione są dość ogólnikowo ze względu na niedostateczną liczbę materiałów źródłowych. Przyczyną tych niedostatków był fakt, że rzadko sporządzano wówczas protokoły z wizytacji, albo też nie zachowały się one do naszych czasów. Na ubóstwo źródeł miało również wpływ wiele innych czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi¹⁹. Nie bez znaczenia był tu także brak skłonności księży

¹⁷ Szerzej na ten temat zob.: D. Ciołko, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.

¹⁸ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; G. Chruscewicz, *Istorija zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155-267; A. Gil, I. Skoczylas, *dz. cyt.*, 326-335.

¹⁹ Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob.: A. Gil, *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, w: S. Batruch, R. Zilinko (red.), *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”*, Lublin 13-15.10.2005 r.), Lublin

Kościół wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności, gdyż dominowała wówczas ustna kultura prawna. Taki stan rzeczy nie pozwala na pełniejsze odtworzenie działalności parafii.

Do opisów dziejów parafii posłużono się głównie aktami wizytacji kanonicznych i diekańskich dekanatu tyszowieckiego zawartymi w zespole akt Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego przechowywanymi w Archiwum Państwowym w Lublinie²⁰. Omówienie wizytacji jako źródła historycznego oraz literatury do tego zagadnienia można znaleźć u Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego²¹. Istotne znaczenie aktu wizytacji dla niniejszego zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, wielkość beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, stan cmentarza i budynków gospodarczych.

Bardzo pomocne w przygotowaniu artykułu były prace dotyczące szeroko rozumianej działalności Kościoła wschodniego w Polsce. Mimo upływu czasu z opracowań dotyczących tego zagadnienia ogromną wartość posiadają prace Ludomira Bieńkowskiego²². Przeprowadził on staranną kwerendę archiwalną i zaprezentował pełną panoramę dziejów Cerkwi unickiej od strony instytucji kościelnych i organizacji terytorialnej. Do dzisiaj niezastąpione jest mistrzowskie opracowanie przez niego dziejów i organizacji Kościoła wschodniego na terenie Rzeczypospolitej od XV do XVIII wieku²³. Kontynuatorem pracy L. Bieńkowskiego jest Witold Kołbuk, autor wielu artykułów i monografii traktujących w ogromnej części o sytuacji unii i unitów w XVIII-XIX wieku²⁴. Najbardziej przydatna w niniejszym artykule okazała się jego praca o strukturach organizacyjnych Kościołów wschodnich na terenie Rzeczypospo-

2005, s. 61-66.

²⁰ Szerzej o zespole zob.: M. Trojanowska (oprac.), *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596-1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, Lublin 2003.

²¹ P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i belskiego Józefa Lewickiego*, w: *Studia archiwalne*, t. II, Lublin 2007, s. 199-232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, V (1962) nr 3, s. 43; H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1, *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 5-186.

²² L. Bieńkowski, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 107-125; tenże, *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, w: J. Kłoczowski (red.), *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, t. 1, Lublin 1989, s. 241-270; tenże, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (II poł. XVIII wieku)*, w: J. Kłoczowski (red.), *Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1992, s. 275-373.

²³ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, t. II, Kraków 1970, s. 781-1050.

²⁴ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875...*; tenże, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku...*; tenże, *Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych*, w: R. Łużny (red.), *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, Kraków 1994, s. 329-336.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

litej w XVIII-XIX wieku, która została oparta na bardzo bogatej podstawie źródłowej, zarówno archiwalnej, jak i drukowanej, oraz wyjątkowo obszernej i kompetentnie dobranej literaturze. Istotne dla poruszanych w tej pracy zagadnień są publikacje Andrzeja Gila dotyczące funkcjonowania eparchii chełmskiej i unickiej diecezji chełmskiej²⁵. W artykule wykorzystano także prace Hanny Dylągowej²⁶, Janusza Lewandowskiego²⁷ i Antoniego Mironowicza²⁸.

Powstanie parafii

Parafia jest podstawową jednostką w strukturze organizacyjnej Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego²⁹. Życie lokalnej społeczności było w całym omawianym okresie nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła w obrębie tej społeczności o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok zadań ściśle religijnych spełniała też zadania w dziedzinach oświaty i opieki społecznej. Kontakt wiernych z Kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrujących lokalną społeczność. Przymus parafialny, legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm, podkreślał i utrzymywał więzi tworzące się naturalnie poprzez związek z Kościołem, pogłębiając tym samym proces konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię³⁰.

Pierwotna chrystianizacja terenów późniejszej parafii w Łykoszynie była związana z ekspansją państwa ruskiego na ziemie nadbużańskie. W związku z tym jest niemal pewne, że jako pierwsza na tym terenie powstała parafia prawosławna. Niestety, nieznaną jest data wybudowania pierwszej cerkwi w Łykoszynie. Wiadomo, że dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Pierwszy z nich zapowiadał zaistnienie stanu prawnego, drugi zaś stan ten tworzył³¹. Niestety, dla cerkwi unickiej p.w. Wniebowzięcia NMP w Łykoszynie żaden z tych dokumentów się nie zachował. Natomiast pierwsza pośrednia informacja

²⁵ Gil A., *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r....*; tenże, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810...*; tenże, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku...*, s. 29-61.

²⁶ H. Dylągowa., *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej (1596-1918). Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, 2 (1992/93), z. 2 (6), s. 257-287; też, *Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989; też, *Unia brzeska - dzieje - zagłada*, w: S. Alexandrowicz, T. Kempa (red.), *Czterechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596-1996*, Toruń 1998, s. 11-24.

²⁷ J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996; tenże, *Z dziejów unickiej diecezji chełmskiej w latach 1790-1804*, „Rocznik Chełmski”, t. 1 (1995), s. 51-63.

²⁸ A. Mironowicz, dz. cyt.

²⁹ M. Nowodworski, *Parafia*, w: M. Nowodworski (red.), *Encyklopedia kościelna*, Warszawa 1892, s. 200; J. Koziej, *Parafia*, w: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2010, kol. 1324-1326.

³⁰ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; tenże, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, t. I, Kraków 1966, s. 237-238; tenże, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 7 (1969), s. 207.

Ważnym wydarzeniem w historii Kościoła unickiego był odbyty w dniach od 26 sierpnia do 17 września 1720 roku prowincjonalny synod w Zamościu. Synod ten przyczynił się latynizacji Kościoła unickiego, wprowadzając i sankcjonując zmiany zbliżające unitów do Kościoła rzymskokatolickiego. Od tego czasu unicy starali się, zwłaszcza w liturgii, pokreślić swoją odrębność od prawosławia.

o cerkwi w tej wsi znajduje się w rejestrze poborowym z 1564 roku. W źródle tym jest informacja, że ze względu na zniszczenie świątyni („sinagoga deserta”) nie była ona opodatkowana³². Dzięki temu zapisowi można być pewnym, że cerkiew w tej wsi może mieć o wiele starsze korzenie, niż rok 1564. W kolejnym, o dziewięć lat późniejszym źródle podatkowym także wzmiankowano cerkiew w tej wsi oraz nadmieniono, że w dalszym ciągu była ona zniszczona³³. Pierwsza XVII-wieczna informacja o cerkwi w tej miejscowości pochodzi z 1629 roku, a więc z okresu po zawarciu unii brzeskiej³⁴. Niestety, nie zachowały się informacje dotyczące wprowadzania unii w tej parafii. Wiadomo natomiast, że w niezbyt odległych Tyszowcach pomiędzy jej zwolennikami i przeciwnikami doszło do zamieszek na tle religijnym. W latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyni, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron³⁵. Można się domyślać, że podobnie jak w pobliskim miasteczku, tak i w Łykoszynie zajścia mogły mieć podobny przebieg. Kolejnym źródłem potwierdzającym istnienie parafii Łykoszynie jest „Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej y Bełzkiej bendących w jedności Świątęy z Kościołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanow należeć ma, R. 1696 Junii 3 dnia iest spisany”, który jednak poza potwierdzeniem funkcjonowania świątyni nie podaje żadnych bliższych szczegółów³⁶.

³¹ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob.: W. Wójcik, *Fundacja*, w: L. Bieńkowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. V, Lublin 1989, kol. 760-761.

³² AGAD), ASK, sygn. 51, k. 219v.

³³ Tamże, sygn. 36, k. 309.

³⁴ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku...*, s. 230.

³⁵ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810...*, s. 73-74.

³⁶ Za: A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, s. 52.

Rys. 1. Łykoszyn. Wycinek z mapy F. von Miega, Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien, 1:28800, 1779-1782. Źródło: Kriegsarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

Powyższa ilustracja jest wycinkiem wielkoskalowej mapy Królestwa Galicji i Lodomerii, terytorium Rzeczypospolitej, które zostało włączone do Austrii w wyniku wydarzeń z 1770 r. oraz pierwszego rozbioru w 1772 r., sporządzonej w latach 1779-1783 przez majora Friedricha von Miega. Z ryciny wynika, że cerkiew usytuowana była za wsią.

Zmiana w strukturach parafii łykoszyńskiej nastąpiła pod koniec XVIII stulecia, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim. Wówczas to, w tzw. okresie józefińskim, miała miejsce likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne³⁷. Taki właśnie los spotkał parafię w Łykoszynie, która przez władze austriackie została zdegradowana do rangi cerkwi filialnej i włączona do parafii w Nabrożu, o czym świadczy protokół wizytacji z 7 lutego 1793 roku³⁸. Jak pokazują źródła z przyłączeniem tej wsi do parafii w Nabrożu nie pogodził się paroch z pobliskiej Starej Wsi, który starał się wszelkimi sposobami przyłączyć ją do swojej parafii, uciekając się nawet do fałszowania dokumentów. Fakt ten potwierdził ks. Jan Panasiński, dziekan tomaszowski, w opinii wystawionej 8 czerwca 1811 roku, w której stwierdził, że ks. Bazyl Sajkiewicz, paroch Starej Wsi, sfalszował dokumenty w zмовie z „pisarzem dominalnym Łykoszyna, mało kiedy

³⁷ W. Kolbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875...*, s. 15-17; W. Osadczy, *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999, s. 51.

³⁸ APL, ChKGK, sygn. 595, k. 258, 274.

trzeźwym”³⁹. Sprawę ostatecznie rozstrzygnął „Minister Spaw Wewnętrznych i Religijnych 14 lipca 1811 roku, [który] reskryptem uznał przyłączenie parafii Łykoszyn do Nabroża”, nakazując jednocześnie parochowi nabroskiemu odebrać parafię od parocha starowiejskiego⁴⁰. Zapewne nie do końca jasna sytuacja przynależności cerkwi filialnej w Łykoszynie spowodowała, że Wasyli Słobodian w swojej pracy o cerkwiach eparchii chełmskiej zapisał, że pod koniec XVIII wieku została ona wcielona do parafii w Starej Wsi⁴¹.

Rys. 2. Łykoszyn, Nabroże, Kryszyń, Stara Wieś. Wycinek z mapy F. von Miega, Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien, 1:28800, 1779-178. Źródło: Kriegsarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

Parafia w Łykoszynie pod względem organizacyjnym należała zapewne od początku swego istnienia do protoprezbiterii (protopopii) w Tyszowcach, a później do dekanatu tyszowieckiego i w jego strukturach funkcjonowała do 1866 roku, czyli likwidacji tej

³⁹ Tamże, k. 272-272v.

⁴⁰ Tamże, k. 285.

⁴¹ В. Слободян, *Церкви Холмської епархії*, Львів 2005, s. 259.

jednostki. Likwidację przeprowadziły władze rosyjskie w celu dostosowania granic dekanatów do podziału administracyjnego. Zredukowano wówczas liczbę dekanatów z 21 do 12 co spowodowało, że parafia w Łykoszynie znalazła się na obszarze działania dekanatu tomaszowskiego.

Cerkiew i jej wyposażenie

Chociaż funkcjonowanie parafii w Łykoszynie potwierdzone jest co najmniej od drugiej połowy XVI wieku, to pierwsza informacja o wyglądzie cerkwi pochodzi dopiero z 8 września 1732 roku⁴². Z protokołu po odbytej wówczas wizytacji wyłania się obraz świątyni w złym stanie technicznym, o której ks. Józef Ostaszewski i ks. Jan Jakielnicki, komisarze wydelegowani przez biskupa chełmskiego Felicjana Filipa Wołodkowicza napisali: „Cerkiew sama tam *abitra quam ab extra* wielkiej potrzebuje reperacji”. W dalszej części zapisu jest informacja o trzech oknach oprawionych w drewno, które także wymagały naprawy i o drzwiach osadzonych na dwóch żelaznych zawiasach i probojach zamykanych żelazną kuną⁴³. Przy cerkwi była dzwonnica z trzema dzwonami; niestety, powyższe źródło nic więcej na jej temat nie podaje. Jak pokazuje protokół wizytacji z 24 maja 1761 roku, kontrolujący parafię biskup Maksymilian Ryłło zastał cerkiew odremontowaną. Była to najpewniej cerkiew wspomniana w poprzednim protokole, o czy może świadczyć nazwanie jej „starą”⁴⁴. *W dalszej części aktu hierarcha wspomina o oknach oprawionych w drewno i o drzwiach osadzonych na żelaznych zawiasach, ale, w przeciwieństwie do poprzednich, zamykanych wewnętrznym zamkiem. Nad babińcem znajdowała się dzwonnica, na której były zamontowane trzy dzwony. Po raz pierwszy w źródłach wspomniany jest także cmentarz. Co prawda wizytator nie określił jego położenia, ale jest niemal pewne, że była to nekropolia przycerkiewna, podobnie jak większość cmentarzy w dekanacie tyszowieckim. Fakt ten potwierdza „Wykaz cmentarzy grzebalnych w dekanacie tyszowieckim z 14 kwietnia 1853 roku”, w którym jest mowa o „cmentarzu grzebalnym przy cerkwi” w Łykoszynie⁴⁵. W protokole wizytacji z 17 marca 1775 roku wizytator, ks. Michał Grabowiecki, dziekan strzemilicki zapisał: „Cerkiew w ścianach i dachach nowa”, co może być dowodem na to, że pomiędzy wizytacjami w miejsce starej świątyni została wybudowana nowa⁴⁶. Nie wiadomo, jakich była ona rozmiarów, ale z informacji o wieńczącej ją małej „kopułce” można sądzić, że sama cerkiew była budowlą niezbyt wielką. Prowadziły do niej jedne drzwi osadzone na żelaznych zawiasach i zamykane na żela-*

⁴² APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190.

⁴³ Kuna (wrzeczniadze) – rodzaj łańcucha, archaicznego zamknięcia drzwi jedno- i dwuskrzydłowych. Proboj (staropolsko i rosyjsko probój) – skobel. Zob.: B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, w: S. Stępień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl 2000, s. 340, 344.

⁴⁴ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 420.

⁴⁵ Tamże, sygn. 245, k. 23.

⁴⁶ Tamże, sygn. 122, k. 261.

zny, wewnętrzny zamek. Światła dziennego dostarczały cztery okna z drewnianymi ramami. Dzwonnica z czterema dzwonami znajdowała się nad babińcem, a do boku cerkwi dobudowana była niewielka zakrystia. Podobne źródło z 22 września 1780 roku potwierdza informacje zawarte we wcześniejszym protokole, ale zawiera także nowe dane⁴⁷. Wizytator, ks. Julian Szponring zapisał, że drzwi były osadzone na dwóch żelaznych zawiasach i ponownie wymienił cmentarz, który był ogrodzony, ale „po części potrzebujący reperacji”, „ażeby nie był terenem dla pasienia bydła”⁴⁸. Ponadto w dekreście powizytacyjnym nakazał „przybić wypadłe gonty na dachu cerkiewnym, żeby nie popadł w ruinę”.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także zasobność w utensyliach. W przebadanych źródłach tylko cztery razy znaleziono informacje o naczyniach liturgicznych będących na wyposażeniu tej cerkwi. Pierwsze dane znajdują się w protokole wizytacji z 1732 roku⁴⁹, który z utensyliów wymienia drewnianą puszkę *pro conervando Venerabili* i dwa cynowe kielichy „ze wszystkim”⁵⁰. W związku z tym, że wśród naczyń nie wymieniono łyżeczki, bez której udzielanie komunii było niemożliwe, należy sądzić, że pod określeniem „ze wszystkim” kryje się łyżeczka i patena, a może nawet i gwiazda⁵¹. Osobną grupę utensyliów stanowiły tekstylne podstawki i przykrycia, stanowiące tzw. szaty kielicha. W tym wypadku wizytator wymienił tylko trzy korporały⁵². Kolejne dane o naczyniach liturgicznych pochodzą z 1761 roku⁵³. Pośród utensyliów zauważalny jest wzrost jako-

⁴⁷ Tamże, sygn. 127, k. 173.

⁴⁸ Wizytator był tytułowany: „Z. S. B. W. S. Theologij y Filozofij Doktor Seminarium Diecezjalnego Chełmskiego Viceregens y Professor w Dekanacie Horodelskim”. Zob.: Tamże, sygn. 127, k. 181-181v.

⁴⁹ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190.

⁵⁰ Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 92.

⁵¹ Gwiazda (asteriskos, zwiezdzica) – są to dwa metalowe łuki, które po połączeniu tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłóbka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielenie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos. łyżeczka – zwana w księgach liturgicznych lawyną, służy do udzielania wiernym Komunii Świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału, co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. „Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska niejako żarzący się węgiel oczyszcza ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa” – są to słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłożony, lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyjnyka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 15, 59, 79.

⁵² Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 53.

⁵³ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 420.

ści materiałów, z jakich zostały one wykonane. I tak drewniana puszka została zastąpiona srebrną i pozłacaną, podobnie jak srebrny kielich z pateną, które ponadto były pozłacane od wewnątrz, natomiast łyżeczka była wykonana tylko ze srebra. Z nowych przedmiotów wymieniono cynowe miernice⁵⁴. Wizytator wymienił także cyborium, z którego nie był zadowolony, ponieważ w dekrete powizytacyjnym nakazał „sporządzić przystojniejsze”⁵⁵. Z szat kielicha ponownie wystąpiły tylko korporaly, których liczba zmniejszyła się do dwóch. Jak pokazują dwa kolejne protokoły wizytacji, z lat 1775 i 1780, wśród naczyń liturgicznych zaszły niewielkie zmiany⁵⁶. Przybyły dwa nowe naczynia, cynowa *vascula pro oleis sacris* i szklane ampułki⁵⁷. Ponadto puszka wzbogaciła się o pozłacaną nakrywkę, a łyżeczka została wewnątrz pozłocona. Liczba korporalów pozostała na poprzednim poziomie.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, do której potrzebne są różnorodne przedmioty dopełniające i uświetniające jego przebieg, zwane inaczej wyposażeniem ołtarza. Pierwsze dane o tych utensyliach znajdują się w protokole wizytacji z 1732 roku⁵⁸. Niestety, w źródle tym nie znajdujemy żadnych wzmianek o ołtarzach w świątyni łykoszyńskiej, jest natomiast wiadomość, że w cerkwi był jeden antymins, co może świadczyć o obecności co najmniej jednego stołu ofiarnego⁵⁹. Ze względu na materiał, z jakiego zostały wykonane, można wyróżnić co najmniej trzy rodzaje przedmiotów będących na wyposażeniu ołtarza: metalowe, tekstylne i mieszane. Do pierwszej grupy należały dwie srebrne łódki, dwie cynowe korony, cynowa tabliczka, cynowa rączka, także miseczka, para mosiężnych i para blaszanych lichtarzy, dwa dzwonki mszalne, mosiężny trybularz i mała lampeczka⁶⁰. Do tekstyliów należy zaliczyć trzy zasłonki i bawełnicę⁶¹. Trzecią grupę przedmiotów

⁵⁴ Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 62.

⁵⁵ Cyborium (tabernakulum) – puszka do przechowywania konsekrowanej hostii. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 24.

⁵⁶ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 262; sygn. 127, k. 173.

⁵⁷ Ampułki – naczynia liturgiczne na wino i wodę. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 11.

⁵⁸ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190.

⁵⁹ Antymins (gr. „zamiast ołtarza”) – płócienny lub lniany kwadratowy obrus z przedstawieniem Chrystusa złożonego w grobie, postaciami czterech ewangelistów oraz zaszytą częścią relikwii na pamiątkę celebrowania Eucharystii na grobach męczenników przez pierwszych chrześcijan. Bez antyminsu poświęconego przez biskupa nie wolno sprawować Liturgii. Po czytaniu Ewangelii rozkłada się go na presole i na nim sprawowana jest Eucharystia. Zob.: E. Smykowska, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004, s. 10.

⁶⁰ Korony ślubne – podczas udzielania sakramentu małżeństwa kapłan nakłada na głowy nowożeńców korony, które są zewnętrznym, widzialnym znakiem tego sakramentu, symbolem zaślubin Chrystusa z Kościołem. Mężczyzna uosabia wówczas Chrystusa, kobieta zaś Kościół. Zob.: E. Smykowska, *Zwyczaj i obyczaj prawosławny. Mały słownik*, Warszawa 2008, s. 31. Łódka – naczynie na kadzidło. Trybularz – kadzielnica. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 59, 113.

⁶¹ Bawełnica – gruba tkanina bawełniana lub o bawełnianej osnowie i wełnianym albo bawełnianym wątku. Zob.: I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy*

stanowiły cztery „nawisne” obrazy, 11 sznurków prostych „paciorek” i nieokreślone sztuczki, z których dwie były większe, srebrne i pozłacane, z białymi kryształami na środku i cztery mniejsze. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 roku, w ciągu niemal 30 lat w wyposażeniu ołtarza zaszły pewne zmiany⁶². Najbardziej znaczącą było pozyskanie 15 obrusów i zastąpienie dwóch cynowych koron czterema srebrnymi. Ponadto przybył jeszcze jeden antymins, a w miejsce bawełnicy pojawiła się czwarta zasłonka (wszystkie były w kolorze bławatnym)⁶³. Po raz pierwszy bezpośrednio o ołtarzach w tej cerkwi (trzech z obrazami) mówi protokół wizytacji z 1775 roku⁶⁴. Pokazuje on także, że między tą, a poprzednią wizytacją nastąpił znaczny przyrost liczby przedmiotów stanowiących wyposażenie ołtarza. Wśród metalowych utensyliów wymieniono cynowy krzyż, parę cynowych i dwie pary mosiężnych lichtarzy, mosiężny trybularz, dwa mszalne dzwonki oraz mosiężną lampkę. Z tekstyliów wymieniono sukienkę na NMP, dwa antyminsy, 11 tuwalni, trzy antependia, cztery różne zasłonki z nieokreślonego materiału i sześć malowanych chorągwi⁶⁵. W źródle wspomniany jest jeszcze krzyż z pasją do procesji i dwa krzyże małe, także z pasją⁶⁶, jednak nie określono, z jakiego materiału były wykonane. Oprócz tego wyliczono dwa sznurki koralu. Z pięć lat późniejszego protokołu wynika, że w świątyni został postawiony nowy wielki ołtarz, który jeszcze w 1780 roku był niepomalowany⁶⁷. W stosunku do poprzedniego wykazu ubyla mosiężna lampka, dwa małe krzyże z pasją, para cynowych i para mosiężnych lichtarzy, jedno antependium, dwie chorągwie i jedna zasłonka. Z nowych rzeczy przybyło wotum na obrazie MB, dwie srebrne korony i pasja na cynowym krzyżu. Natomiast w przypadku 11 tuwalni jest pewna nieścisłość polegająca na tym, że nie wymieniono ich w 1780 roku, natomiast wykazano wówczas 11 obrusów. Wobec powyższego trudno jednoznacznie stwierdzić, czy faktycznie taką samą liczbę tuwalni zastąpiono obrusami, czy też po prostu wizytatorzy użyli do tych samych utensyliów różnych nazw.

Szaty liturgiczne, zwane także aparatami lub paramentami, to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na celu określenie funkcji osoby ją noszącej. Po raz pierwszy mówi o nich protokół wizytacji z 1732 roku⁶⁸. Niestety, informacja jest dość lakoniczna, ograniczająca się do wyliczenia trzech aparatów z „prostej materii” i pięciu alb⁶⁹. Kolejne źródło z 1761 roku wykazuje, że liczba aparatów zwiększyła się o jeden, na-

znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w., Warszawa 1999, s. 16, 20.

⁶² APL, ChKGK, sygn. 110, s. 420.

⁶³ Bławatny - od XV w. kolor niebieski, nasycony. Zob.: I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 25.

⁶⁴ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 262.

⁶⁵ Antependium - dekoracyjna zasłona przedniej części mensy ołtarzowej z przedstawieniem scen z życia Chrystusa, Matki Bożej lub świętych. Zob.: B. M. Seniuk, *dz. cyt.*, s. 336. Tuwalnie (towalnie) - rodzaj szerokiego ręcznika. Zob.: I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 185.

⁶⁶ Pasja - opis męki Pańskiej. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 79.

⁶⁷ APL, ChKGK, sygn. 127, k. 173-173v.

⁶⁸ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

tomiast liczba alb zmniejszyła się o trzy⁷⁰. O aparatach wiemy także, że jeden był uszyty z tkaniny parterowej, pozostałe zaś, tak jak poprzednio, z płótna⁷¹. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1775 roku w okresie 14 lat dzielących tę wizytację nastąpiło znaczne polepszenie jakości aparatów. Co prawda dalej były tylko cztery aparaty, ale za to wykonane z lepszych materiałów⁷². Pierwszy z nich był atlasowy w białe i żółte paski, ze wszystkim, drugi żałobny, również ze wszystkim, natomiast następne dwa: parterowy i bagazjowy zostały określone jako stare⁷³. Ponadto, do dyspozycji parocha były cztery alby i dwa humerały⁷⁴. Jak pokazuje protokół o pięć lat późniejszej wizytacji z szat liturgicznych ubył aparat bagazjowy i trzy alby⁷⁵. Ubytek aparatu nie może dziwić, skoro już wcześniej był określony jako stary.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni, oprócz argentariów i szat, były także księgi liturgiczne, według których w Kościele odprawia się nabożeństwa oraz udziela sakramentów. Dzięki księgom sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają teksty modlitw i nabożeństw prywatnych. Ze względu na technikę zapisu księgi dzieliły się na drukowane i pisane ręcznie, zaś ze względu na wielkość występowały najczęściej w czterech formatach, tj. *in folio*, *in quarto*, *in sexto* oraz *in octavo*, czyli w formacie arkusza, połowy arkusza i jego części. Miejscem wydania tych ksiąg mogły być Lwów, Wilno, Supraśl, Uniew lub Poczajów, gdyż tylko w tych miastach funkcjonowały drukarnie unickie⁷⁶.

⁶⁹ Aparat – komplet przyborów i szat potrzebnych przy odprawianiu ceremonii. Zob.: I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 15. W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się 5 kolorów szat liturgicznych: białą (srebrną) – symbolizującą światłość Bożej Chwały i oświecenie umysłu, używaną w czasie największych świąt (np. Paschy – Zmartwychwstania Pańskiego); żółtą (złotą) – symbolizującą aniołów, najczęściej wykorzystywaną w ciągu roku liturgicznego; czerwoną – symbolizującą szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem, oraz krew męczenników; był to kolor właściwy dla okresu Wielkiego Postu i uroczystości pogrzebowych; niebieską – używaną podczas świąt maryjnych; zieloną – stosowaną raz w roku podczas Zesłania Ducha Świętego. Zob.: B. Snela, *Kolory liturgiczne*, w: *katolicka*, B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwóźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski (red.), *Encyklopedia Lublin* 2002, t. 9, kol. 385-386.

⁷⁰ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 420.

⁷¹ Tkanina parterowa – wyrób jedwabny o kwiatowym wzorze. Zob.: I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 133.

⁷² APL, ChKGK, sygn. 122, k. 262.

⁷³ Bagazja – wzorzysta tkanina bawełniana, tkana w „karpiołuskę” (regularny deseń łuski rybiej, motyw stosowany w polskim tkactwie jedwabnym) lub wzór kwiatowy albo drukowana. Zob.: I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 17, 83.

⁷⁴ Humerał – biała lniana chusta, niekiedy z kapturem, okrywająca szyję i ramiona księdza i wkładana pod albą. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 41.

⁷⁵ APL, ChKGK, sygn. 127, k. 173.

⁷⁶ Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim w Uniewie działała w latach 1648-1770, przy klasztorze bazylikańskim Trójcy św. w Wilnie – w latach 1628-1839, natomiast we Lwowie znajdowały się dwie drukarnie: Józefa Szmulińskiego, działająca w latach 1687-1688 i przy klasztorze bazylikańskim – w latach 1700-1708. Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim (ławra poczajowska) działała w latach 1733-1830, przy klasztorze bazylikańskim w Supraślu – w latach 1695-1804 z przerwą na lata 1697-1711. Zob.: O. Narbutt,

Nazwa księgi	Data odnotowania			
	1731	1761	1775	1780
Ewangelia	X	X	X	X
Apostoł ⁷⁷	X	X	X	X
Półustaw ⁷⁸	X	X	-	-
Szestodniewiec ⁷⁹	X	X	X	X
Psalterz ⁸⁰	X	X	X	X
Trebnik ⁸¹	X	X	X	X
Mineja ⁸²	X	X	-	-
Triod cwienna ⁸³	X	X	X	X
Triod postnaja	X	X	X	X
Trefolaj ⁸⁴	-	-	2X	X
Mszał ⁸⁵	-	-	2X	2X

Tabela nr 1. Księgi cerkiewne w świątyni Łykoszyńskiej w XVIII wieku. Źródła: APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190; sygn. 110, s. 420; sygn. 122, k. 262; sygn. 127, k. 173.

Jak pokazuje powyższa tabela liczba ksiąg w Łykoszynie była dość stabilna i wahała się w przedziale od 10 do 11. Zdecydowana większość woluminów była drukowana, chociaż w poszczególnych latach występowały także egzemplarze rękopiśmienne. W 1732 roku były to triod cwienna i postnaja, w 1761 roku już tylko triod cwienna,

Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego, Warszawa 1979., s. 41.

⁷⁷ Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt. s. 13.

⁷⁸ Typikon (ustaw) – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 113.

⁷⁹ Szestodniewiec – zwany oktoichem. Zob.: Z. Jaroszewicz, *Księgi staroobrzędowców w klasztorze w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Rocznik Olsztyński”, t. XVI, 1989, s. 239.

⁸⁰ Psalterz – część księgi Liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 92.

⁸¹ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 112.

⁸² Mineja – księga liturgiczna zawierająca porządek Służby Bożej jako liturgii godzin podczas mszy w odniesieniu do tekstów zmiennych dla świąt nieruchomych cyklu rocznego. Zob.: O. Narbutt, dz. cyt., s. 59.

⁸³ Triod postnaja i cwienna – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. Postnaja zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i Wielkiego Postu do Wielkiej Soboty. Cwienna zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych. Zob.: B. Pańczuk, *Księgi liturgiczne*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, t. X, kol. 110.

⁸⁴ Trefolaj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob.: O. Narbutt, dz. cyt., s. 128.

⁸⁵ Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy św. Zob.: A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 65.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

w 1775 roku triod postnaja i trefołoj, przy którym była także adnotacja, że był stary, natomiast w 1780 roku był już tylko triod postnaja.

Uposażenie duchowieństwa

Podstawę uposażenia cerkwi stanowiła ziemia oraz parafianie. Na grunty cerkiewne składały się pola uprawne, łąki, ogrody i sady. Gospodarstwa rolne parochów nie były zbyt okazałe i w porównaniu z parafiami Kościoła rzymskokatolickiego, największego właściciela ziemskiego w Rzeczypospolitej, były one najczęściej kilkakrotnie mniejsze⁸⁶. Jedynie biskupstwa miały uposażenie większych rozmiarów⁸⁷. Podstawowym źródłem dochodów parafii była dziesięcina pobierania od ludności w snopach lub pieniądzu (skop)⁸⁸. Duchowni czerpali również dochody z różnych danin i opłat uiszczanych przez parafian, w tym także za różnorodne posługi religijne i udzielanie sakramentów, wśród których należy wymienić meszne, stołowe i *iura stolae*⁸⁹. To ostatnie świadczenie, ze względu na brak unormowania, często powodowało pewne nadużycia, wyrażające się w zbyt dużych opłatach pobieranych przez niektórych kapłanów⁹⁰. Dodatkowo parochowie mogli korzystać ze służebności dworskich w postaci wolnego wyrębu w lasach (na opał i budowę), połowu ryb w stawach i rzekach oraz korzystania z pastwisk.

Jak pokazuje protokół wizytacji z 1732 roku wielkość pól cerkiewnych określono ilością wysianego zboża, natomiast jego powierzchnię wyrażano liczbą staj⁹¹. W protokołach powizytacyjnych było również dokładnie opisywane położenie gruntów plebańskich względem innych pól. Z zapisu „gruntu cerkiewnego na trzy ręce” wynika, że w gospodarstwie parocha stosowana była trójpolówka. Był to sposób uprawy roli polegający na podzieleniu pola na trzy części. Każdego roku uprawiane były tylko dwie z nich,

⁸⁶ W całej ziemi chełmskiej cerkwie parafialne w połowie XVII w. posiadały zazwyczaj uposażenie, w skład którego wchodziły 1-2 łąki ziemie wolne od podatków oraz daniny od ludności z całego okręgu parafialnego.

⁸⁷ Katolicki biskup chełmski w XVII w. miał 3 miasteczka, 9 wsi oraz dochody z domów w mieście, gdy tymczasem chełmskie biskupstwo unickie dysponowało tylko sześcioma wioskami. Zob.: AGAD, ASK, sygn. 71, k. 69-71, 507-507v.

⁸⁸ Dziesięcina – podatek pobierany od podwładnych przeważnie w naturze, obejmujący 10% ich dochodów i przeznaczony na potrzeby świeckie lub kościelne, zwłaszcza na utrzymanie duchowieństwa. Zob.: J. Dudziak, *Dziesięcina*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, E. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. IV, Lublin 1985, kol. 600-601. Zob. także: J. Półwiartek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

⁸⁹ Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego proboszczowi od domów. Zob.: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa-Kraków 1979, s. 126, 186. Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob.: J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” 1988, t. 13, s. 73.

⁹⁰ W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Z kolei przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438-439.

⁹¹ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 190v.

a trzecia ugorowała, co pozwalało na jej „odpoczynek”. Jedno pole obsiewano jesienią zbożem ozimym, drugie – wiosną zbożem jarym, a trzecie pole – ugorowane – stanowiło pastwisko. Pierwsze pole o wielkości czterech staj, nazywane zagumieniem, graniczyło miedzą z pustym łanem oraz polem nieznanego z imienia Cygana⁹². Pole drugie o takiej samej powierzchni położone było między gruntami nieznanego z imienia Golińskiego. Trzecia parcela, także tej samej wielkości, położona była naprzeciwko pola Wiszatyna, pomiędzy miedzą pola nieznanego z imienia Rębisza z jednej, a z pustką z drugiej strony. Ponadto grunt cerkiewny stanowiła jeszcze niwka położona pod lasem, o wielkości pół staj i powierzchni na 1" półmacka, oraz ogród, na którym stały zabudowania cerkiewne⁹³. Ze źródła wynika, że paroch uzyskał plony z gospodarstwa w wysokości 30 kop zboża oraz nieokreśloną ilość dziesięciny, o której jedynie wiadomo, że jej wymiar wynosił pół kopy z ćwierci gruntu parafianina. Drugi przekaz dotyczący uposażenia cerkwi pochodzi z 1761 roku⁹⁴. Niestety, niewiele on wnosi, ponieważ dokonujący wizytacji, biskup M. Ryłło, ograniczył się jedynie do zapisu: „Grunty według dawnych wizytacji”. Bardziej obfite w informacje o beneficjum parocha są protokoły z lat 1775 i 1780⁹⁵. Według tych źródeł grunty orne znajdowały się w trzech miejscach, a każdy z nich miał wielkość ćwierci łana. Pierwszy z nich, położony na zagumienkach, rozpoczął się przy gumnie cerkiewnym i ciągnął do granicy Starej Wsi. Z jednej strony przez miedzę graniczył z gruntem Antoniego Dacha, z drugiej z rolą Leszka Światuna. Druga ćwierć rozciągała się między wsiami Wiszniów i Radostów i przez miedze graniczyła z polami wspomnianego wcześniej Antoniego Dacha oraz Zachara Czerwińskiego. Ostatni kawałek gruntu rozpoczął się przy łące gromadzkiej i ciągnął do granicy Radostowa. Przez miedze graniczył z polem Antoniego Dacha i pustką. W protokole został odnotowany spadek wysokości dziesięciny do 15 snopów od parafianina posiadającego ćwierć łana. W źródle tym potwierdzony jest wcześniej wspomniany ogród. Zastanawiający jest natomiast brak łąki, chociaż wiadomo, że w gospodarstwie parocha znajdowały się zwierzęta gospodarskie, dla których siano było zapewne podstawową paszą w okresie zimowym. W związku z tym można domniemywać, że paroch kupował siano lub otrzymywał je jako darowiznę.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Pierwsze informacje o plebanii i zabudowaniach gospodarczych w Łykoszynie znajdują się w prezencie na to beneficjum dla parocha Gabriela Wilkiewicza z 13 kwietnia 1730 roku i w o dwa lata późniejszym protokole wizytacji tej parafii⁹⁶. Na mocy prezenty funda-

⁹² Staja – staropolska rolna miara powierzchni 14 364 m². Zob.: I. Ihnatowicz, *Miary staropolskie*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. I, Warszawa 1981, s. 520. Według J. Szymańskiego staja liczyła 1,39 ha (13 900 m²), tenże, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 167. Zagumienek – pole przy domu z zabudowaniami gospodarskimi. Zob.: J. Kość, dz. cyt., s. 75.

⁹³ Maca – jednostka objętości m.in. zbóż w XVI w. Zob.: J. Szymański, dz. cyt., s. 169.

⁹⁴ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 420.

⁹⁵ Tamże, sygn. 122, k. 262; sygn. 127, k. 173v.

⁹⁶ Tamże, sygn. 103, k. 180v, 190v.

torka, Helena Wydźga, darowała wyżej wspomnianemu parochowi oprócz gruntów także chałupę na ogrodzie, zwanym daniłowskim. Należy sądzić, że był to ten sam budynek, który w protokole wizytacji został nazwany plebanią. W źródle tym, oprócz mieszkania dla parocha, wymienione jest także gumno⁹⁷. Dzięki dodatkowej informacji o zwierzętach (dwóch koniach, krowie i byku) w gospodarstwie parocha należy sądzić, że znajdowały się tam również budynki dla tych zwierząt, takie jak stajnia, chlewnia oraz pomieszczenia na pasze, np. stodoły i spichlerze. Kolejne dane w tym zakresie pochodzą dopiero z 1775 roku⁹⁸. W źródle tym wizytator określił proboszczówkę jako budowlę starą, a ponadto dodał, że posiadała alkierz⁹⁹. Dzięki określeniu „stara” można się domyślać, że była to ta sama „chałupa”, którą darowała parochowi Helena Wydźga. Wiadomo także, że przy plebanii stała nowa szopa, za którą był „sadek”, a „po drugiej stronie sadzawka”. Na temat wcześniej wspomnianego gumna znajdujemy zapis, że było chruściane i „po części potrzebujące reperacji”. Ostatnie dane o budynkach cerkiewnych pochodzą z wizytacji z 1780 roku¹⁰⁰. Niestety, źródło to wnosi niewiele nowego w tym zakresie, ukazuje natomiast obraz zniszczenia, jakie zobaczył wizytator, który zastał tylko starą rozlatującą się plebanię. I na pewno dlatego w dekreście powizytacyjnym polecił, żeby „administrator utrzymywał budynki plebańskie przy pomocy kolatora, upadłe zaś powoli reperował”.

Duchowni parafii

W strukturze Kościoła unickiego aż do XVIII stulecia nie było podziału na plebanów, wikariuszy czy też prebendarzy. Każdy ksiądz w cerkwi na równi z innymi, jeśli było ich więcej, spełniał posługi duchowne. Na równi z innymi korzystał też z uposażenia i dochodów cerkwi. Kapłan unicki pełnił więc funkcję proboszcza, a każda cerkiew była cerkwią parafialną. Dopiero po synodzie zamojskim przyjął się termin „paroch” na oznaczenie rządcy parafii¹⁰¹.

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował proboszcz (paroch), któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego, który był zarządcą para-

⁹⁷ Gumno - w dawnych gospodarstwach rolnych przestrzeń między zabudowaniami gospodarskimi; podwórce gospodarskie otoczone spichrzami, stodołami i brogami. Służyło do składowania zwiezonego zboża i jego młócenia. Określano tak również budynek, w którym przechowywano snopy przed wymłóceniem oraz plac w stodole o twardej ubitej ziemi, na którym cepami młócono zboże. Zob.: *Wielka encyklopedia Polski*, t. 3, red. M. Karolczuk-Kędzińska, Kraków 2004, s. 224.

⁹⁸ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 262.

⁹⁹ Alkierz, komora - niewielka dobudówka w narożniku budowli, wysunięta przed ściany zewnętrzne, wzniesiona zwykle na planie kwadratu i przykryta osobnym dachem. Alkierze były zazwyczaj pozbawione okien, służyły jako sypialnie lub składziki. Na wsi alkierzami nazywano również przybudówki do składowania ziarna, przechowywania ubrań, cenniejszych naczyń, żywności i bielizny. Zob. M. Karolczuk-Kędzińska (red.), *Wielka encyklopedia Polski*, t. 1, Kraków 2004, s. 37. Alkierz - pokoik, narożnik. Komora - izba bez pieca. Zob.: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 3, 251.

¹⁰⁰ APL, ChKGK, sygn. 127, k. 173v.

¹⁰¹ H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, s. 36.

fii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi¹⁰². Biskup instytuował kandydata, a odpowiedni dziekan wprowadzał go na urząd. Proboszcz był prawnie zatwierdzonym, stałym, trudno usuwalnym duszpasterzem w parafii, zaś pod jego zarządem znajdował się majątek parafialny. Księża, którzy zarządzali parafią, lecz nie byli jej proboszczami, pełnili funkcje administratorów. Powoływano ich najczęściej z powodu zgonu duchownego lub dobrowolnej rezygnacji dotychczasowego parocha, związanej z objęciem innego, bogatszego beneficjum albo wywołanej chorobą lub podeszłym wiekiem, uniemożliwiającym wypełnianie obowiązków duszpasterskich¹⁰³.

Duchowieństwo parafii Łykoszyńskiej stanowili parochowie i administratorowie. Pierwszym odnotowanym parochem był ks. Siemion Wilkiewicz, o którym wiadomo jedynie tyle, że zmarł przed 30 maja 1730 roku. Wówczas to na wakujące beneficjum w Łykoszynie prezentę od Heleny Wydźgi otrzymał 26-letni ks. Gabriel Wilkiewicz¹⁰⁴. Fundatorka zobowiązała parocha, ażeby „w każdą sobotę odprawił mszę za dusze rodziców [jej] męża, Stanisława i Aleksandry, i za duszę męża Bogusława, a także za dusze [jej] rodziców, Stanisława i Konstancji. Uwolniła go od wszelkich powinności, w zamian [za co paroch] miał przybywać do dworu co niedzielę na mszę świętą”. Duchowny ten zmarł przed 10 kwietnia 1741 roku, ponieważ w tym dniu „Teodor Wilkiewicz, paroch Wiszniowa, ochrzcił Jana, syna Saby Wilkiewicza, parocha Łykoszyna”¹⁰⁵. Wiadomo również, że 3 maja 1759 roku ks. Saba Wilkiewicz oraz Bazyli Kulczycki, paroch z Żulic, i Bazyli Wawryszkiewicz, paroch z Dutrowa, prezentowali na prezbitera dutrowskiego syna tego ostatniego, Pantaleona¹⁰⁶. Podczas wizytacji w 1761 roku biskup M. Ryłło nakazał Sabie „w pierwszy poniedziałek po święcie Piotra przyjechać do Kryłowa do oo. reformatorów i odprawić ośmiodniowe rekolekcje”¹⁰⁷. Paroch ten posługę duszpasterską w tej parafii zakończył między kwietniem 1759, a 15 maja 1762 roku. Można tak wnioskować na podstawie Rejestru zmarłych kapłanów w diecezjach chełmskiej i bełskiej od roku 1759 aprila, to jest od zaczęcia biskupstwa przeze mnie, Maksymiliana Ryłło¹⁰⁸. Dzięki temu rejestrowi wiadomo, że zgon kapłana musiał nastąpić po kwietniu 1759 roku, bo wtedy założono przedmiotowy rejestr, natomiast pod datą 15 maja 1762 roku jest wpisany zgon następnego kapłana, Grzegorza Warzenickiego, parocha z Nowosiółek. Kolejnym kapłanem w tej parafii został syn poprzednie-

¹⁰² Kolator, collator – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów, B.M. Seniuk, dz. cyt., s. 337.

¹⁰³ Zob.: M. Trojanowska, *Dokumenty prezent na unickie beneficja parafialne w XVII i XVIII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2004, t. 1, s. 325-355.

¹⁰⁴ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 189v.

¹⁰⁵ Tamże, sygn. 636, s. 191.

¹⁰⁶ Tamże, sygn. 636, s. 7.

¹⁰⁷ Tamże, sygn. 110, s. 420. Na temat rekolekcji kapłańskich zob.: W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 72-74.

¹⁰⁸ APL, ChKGK, sygn. 636, s. 831.

go parocha, Jan Wilkiewicz¹⁰⁹. Duchowny ten z niewiadomych przyczyn zrezygnował z beneficjum łykoszyńskiego i przeniósł się do parafii Miętkie. Po raz pierwszy, jako paroch Miętkiego, został odnotowany w protokole wizytacji tej parafii z 16 marca 1775 roku¹¹⁰. Zapewne dlatego podczas wizytacji parafii łykoszyńskiej w 1775 roku odnotowano: „Parocha nie masz”¹¹¹. Natomiast w dekrecie powizytacyjnym wizytator nakazał, żeby „odebrano pieniędzy cerkiewnych u WX przeszłego parocha Jana Wilkiewicza, od procentu miękuckiego 73 zł”. Ostatnim duchownym administrującym w cerkwi przed likwidacją samodzielności parafii był odnotowany w protokole wizytacji z 1780 roku ks. Jan Żarski, paroch z Dutrowa¹¹².

Jak pokazują powyższe rozważania duchowni w parafii Łykoszyn, podobnie jak i w całej Rzeczypospolitej, pochodzili prawie wyłącznie z rodzin kapłańskich¹¹³. Wpływ na to zjawisko miało kilka czynników. Synowie prezbiterów od najmłodszych lat byli przygotowywani do pełnienia posługi cerkiewnej, co przy ówczesnym systemie kształcenia księży, miało ogromne znaczenie. Ponadto, święcenia kapłańskie, podobnie jak w Kościele łacińskim, mógł przyjąć tylko człowiek wolny¹¹⁴. Ludźmi wolnymi, oprócz szlachty i mieszczan z królewszczyzn, byli tylko popowicze. Jeżeli dodamy, że w diecezji chełmskiej praktycznie nie było szlachty unickiej¹¹⁵, a duchowieństwo unickie niechętnie odnosiło się do ludzi z zewnątrz, stanowiących konkurencję dla synów kapłańskich, to teza, że popowicze obejmowali stanowiska po swoich ojcach, może okazać się jak najbardziej prawdziwa¹¹⁶.

Objęwanie parafii przez syna po ojcu nie było niczym nadzwyczajnym. Odnotowywane zostały przypadki, gdy beneficjum nawet przez kilkadziesiąt lat było zarządzane przez jedną rodzinę. Taka sytuacja miała miejsce w parafii Żerniki, gdzie przez

¹⁰⁹ Tamże, sygn. 636, s. 191.

¹¹⁰ Tamże, sygn. 122, k. 259.

¹¹¹ Tamże, sygn. 122, k. 262.

¹¹² Tamże, sygn. 127, k. 173v; sygn. 122, k. 269v.

¹¹³ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce...*, s. 963-964; S. Nabywaniec, *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998, s. 377-378.

¹¹⁴ „Prawo polskie czyniło szlachcica właścicielem wszystkich ludzi na jego gruncie rodzących się, którzy nie byli szlachtą. Los takowych ludzi zależał zupełnie od właściciela wsi, nie wolno więc było żadnemu poddanemu przyjąć stanu duchownego bez pozwolenia, czyli emancypacji dziedzica, którą albo należało okupić, albo się ukryć, żeby dziedzic nie wiedział, gdzie się jego poddany podział. W takim stanie rzeczy [przyjęcie] zależało od zwierzchności duchownej, ponieważ przystępujący do stanu duchownego musiał okazać metrykę swego urodzenia. Jeżeli jej pleban nie wydał, z jakim konceptem ukrywającym poddaństwo, trzeba było wielkiej względności egzaminatorów i archidiacona na egzaminie przyzującego.” Zob.: H. Kołłątaj, *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce*, w: J. Hulewicz (oprac.), *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, Wrocław 1953, s. 209-210.

¹¹⁵ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce...*, s. 963.

¹¹⁶ W latach 1754-1759 w diecezji chełmskiej co najmniej 81% przyjmujących święcenia było synami duchownych. Zob.: W. Bobryk, *dz. cyt.*, s. 135.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim parocha było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było nauczanie prawd wiary, co sprowadzało się do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza oraz katechizacji ludu. Ponadto, do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia.

ponad pół wieku posługę kapłańską pełnili księża z rodziny Hryniowieckich, w Chodywańcach rodziny Obuchowiczów i Mosiewiczów, a w Kłatwach Unifantowiczów¹¹⁷.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim parocha było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było nauczanie prawd wiary, co sprowadzało się do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza oraz katechizacji ludu. Ponadto, do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się odstępstwa w tym zakresie. Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym, mówiącym o pracy duszpasterskiej księży w parafii Łykoszyn. Pierwsza i zarazem ostania wzmianka na ten temat pochodzi z protokołu wizytacji z 1761 roku¹¹⁸. Odnotowano tam, że pleban, Saba Wilkowicz, studiował z wiernymi „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie”. Jak pokazała wizytacja nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro wizytujący parafię pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”.

¹¹⁷ APL, ChKGK, sygn. 41, s. 109; sygn. 105, k. 419; sygn. 113, k. 45v; sygn. 120, k. 218; sygn. 122, k. 253; sygn. 146, s. 266; sygn. 636, s. 99.

¹¹⁸ Tamże, sygn. 110, s. 420.

Wierni

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na jakość funkcjonowania parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Pierwszych, bardzo ogólnych danych o liczbie wiernych w omawianej parafii dostarcza protokół wizytacji z 1732 roku¹¹⁹. Niestety, w źródle tym wymieniono tylko wsie stanowiące parafię, a więc Łykoszyn i Kryszyń. W kolejnych tego typu źródłach oprócz wsi podawana była także liczba wiernych przystępujących do sakramentów. Widnieją oni pod określeniem „sposobnych do spowiedzi” oraz „zdatnych do sakramentu pokuty”. I tak, w 1761 i 1775 roku parafię stanowił już tylko Łykoszyn (jako jednowioskowa parafia do końca jej funkcjonowania) z ok. 100 komunikującymi wiernymi¹²⁰. Wzrost do ok. 120 komunikowanych odnotowany został w protokole wizytacji z 1780 roku¹²¹. Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także umożliwić opisanie jej struktury demograficznej. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii nie do końca jest pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych należy (za Cezarym Kukło) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, gdyż taką liczbę stanowiły dzieci młodsze¹²². Stosując ten wskaźnik można określić, że w latach 1760-1780 parafia liczyła ok. 125-150 wiernych. Tak wygenerowane dane zdaje się potwierdzać protokół wizytacji Łykoszyna z 1793 roku, już jako cerkwi filialnej, w którym odnotowano, że znajdowało się tam 137 dusz¹²³. Tak więc ostatni wykaz wzmiankujący liczbę wszystkich parafian pozwala na stwierdzenie, że szacowana na podstawie przelicznika liczba parafian we wcześniejszych latach nie odbiegała zbytnio od faktycznej liczby wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii nie dysponujemy źródłami, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności wiernych. Pierwsza pośrednia tego typu informacja pochodzi z 1761 roku i pozwala wnioskować, że niektórzy parafianie nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator, biskup M. Ryłło, polecił parochowi, żeby „nie dawał ślubu osobom nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu”¹²⁴.

Zakończenie

Parafia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Łykoszynie prawie do końca XVIII stulecia była samodzielną wspólnotą unitów tej wsi. Po pierwszym rozbiórze Polski, gdy Łykoszyn znalazły się w monarchii habsburskiej (w wyniku tzw. reformy józe-

¹¹⁹ Tamże, sygn. 103, k. 190v.

¹²⁰ Tamże, sygn. 110, s. 420; sygn. 122, k. 262.

¹²¹ Tamże, sygn. 127, k. 173v.

¹²² C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

¹²³ APL, ChKGK, sygn. 595, k. 274.

¹²⁴ Tamże, sygn. 110, s. 420.

fińskiej) jako cerkiew filialna została włączona do parafii p.w. Przemienienia Pańskiego w Nabrożu i w jej strukturze przetrwała do 1875 roku, czyli momentu likwidacji unii na terenie byłego Królestwa Polskiego.

Przez cały okres funkcjonowania w posiadaniu parafii była drewniana świątynia, obsługiwana najczęściej przez jednego parocha (dla badanego okresu ustalono personalia pięciu kapłanów) oraz znajdujące się przy niej plebania i zabudowania gospodarcze. Głównym źródłem utrzymania duchownego były grunty cerkiewne, dziesięcina od parafian oraz opłaty *iura stolae*. Parafia ta, zależnie od okresu, obejmowała swoim zasięgiem od 125 do 150 wiernych.

Artykuł ten, mimo niekompletności źródeł stanowi próbę przedstawienia dziejów unickiej parafii w Łykoszynie od momenty pojawienia się w źródłach do likwidacji jej samodzielności i wcielenia do parafii w Nabrożu. ■

BIBLIOGRAFIA:

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 36, 51, 71

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 41, 103, 105, 110, 113, 120, 122, 127, 146, 245, 595, 604, 636

Kreigsarchiv Wiedeń: rps. B. IX a, k. 390, Wycinek z mapy F. von Miega, Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien, 1:28800, 1779-1782.

Źródła drukowane:

Gąsiorowski A. (red.), *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. III, *Ziemie Ruskie*, z. 2, *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIX-XVIII wieku*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.

Jabłonowski A. (oprac.), *Źródła dziejowe*, t. XVIII, cz. I, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno - statystycznym*, t. VII, cz. I, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902.

Koźłataj H., *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce*, w: *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, oprac. J. Hulewicz (oprac.), Wrocław 1953.

Opracowania:

Bieńkowski L., *Diecezja prawosławna*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, T. III, kol. 132.

- Bieńkowski L., *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 107-125.
- Bieńkowski L., *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, w: J. Kłoczowski (red.), *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 1989, s. 241-270.;
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1970, s. 781-1050.
- Bieńkowski L., *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (II poł. XVIII wieku)*, w: J. Kłoczowski (red.), *Chrześcijaństwo w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 275-373.
- Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005.
- Braniewski S., *Dekanat siedliski unickiej diecezji chełmskiej 1795-1816. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik lubelski”, T. XXXIV, 2013, s. 51.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- Chruszewicz G., *Istorija zamojskiego sobora (1720 goda)*, Wilno 1880.
- Ciołko D., *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.
- Dudziak J., *Dziesięcina*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, E. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. IV, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, E. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 600-601.
- Dyłałowa H., *Unia brzeska - dzieje zagłada*, w: S. Alexandrowicz, T. Kempa (red.), *Czterechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596-1996*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998, s. 11-24.
- Dyłałowa H., *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej (1596-1918). Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, 2 (1992/93), z. 2 (6), s. 257-287.
- Dyłałowa H., *Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989
- Frykowski J., *Niegrodowe starostwo tyszowieckie w latach 1519-1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009.
- Frykowski J., *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI-XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 10, 2012, s. 33-48.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005.
- Gil A., *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, w: S. Batruch, R. Zilinko (red.), *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”*, Lublin 13-15.10.2005 r.), red. S. Batruch, R. Zilinko, Lublin 2005, s. 61-66.

- Gil A., *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, w: S. Stępień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 29-61.
- Gil A., *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014.
- Ihnatowicz I., *Miary staropolskie*, w: A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. I, Warszawa 1981, s. 520.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993.
- Jaroszewicz Z., *Księgi staroobrzędowców w klasztorze w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Rocznik Olsztyński”, t. XVI, 1989, s. 228-251.
- Karolczuk-Kędzierska M. (red.), *Wielka encyklopedia Polski*, t. 1, 3, red. M. Karolczuk-Kędzierska, Kraków 2004.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.
- Kołbuk W., *Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, Kraków 1994, s. 329-336.
- Kość J., *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” 1988, t. 13, s. 57-102.
- Koziej J., *Parafia*, w: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, t. XIV, kol. 1324-1326.
- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Lewandowski J., *Grekokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, vol. LXII, Lublin 2007, s. 77-84.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996.
- Lewandowski J., *Z dziejów unickiej diecezji chełmskiej w latach 1790-1804*, „Rocznik Chełmski”, t. 1 (1995), s. 51-63.
- Librowski S., *Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1, Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej, t. 1, Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1, Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 5-186.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906.

- Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, V (1962), nr 3, s. 41-58.
- Markunas A., Uczitiel T., *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001.
- Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O., *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej”, nr 3 (1998), s. 175-182.
- Mironowicz A., *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, w: L. Adamczuk, A. Mironowicz (red.), *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58.
- Nabywaniec S., *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998.
- Narbutt O., *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2004.
- Nowodworski M., *Parafia*, w: M. Nowodworski (red.), *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200.
- Osadczy W., *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999.
- Pańczuk B., *Księgi liturgiczne*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2004, t. X, kol. 110.
- Poppe A., *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.
- Półcwiartek J., *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974.
- Seniuk B. M., *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, w: S. Stępień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 309-346.
- Smykowska E., *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004.
- Snela B., *Kolory liturgiczne*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Lublin 2002, t. 9, kol. 385-386.
- Sygowski P., *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryhły z lat 1759-1762*, w: S. Stępień (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 233-285.

- Sygowski P., *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, w: *Studia archiwalne*, II, Lublin 2007, s. 199-232.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005.
- Trojanowska M. (oprac.), *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596-1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Lublin 2003.
- Trojanowska M., *Dokumenty prezent na unickie beneficja parafialne w XVII i XVIII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2004, t. 1, s. 325-355.
- Turnau I., *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- Wisniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 237-238
- Wiśniowski E., *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 7(1969), s. 207.
- Wiśniowski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.
- Wójcik W., *Fundacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bienkowski, t. V, Lublin 1989, kol. 760-761.
- Wyczawski H. E., *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa-Kraków 1979.
- Слободян В., *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005.

O AUTORZE:

dr Janusz Adam Frykowski, dr nauk humanistycznych w zakresie historii nowożytnej Polski, członek Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego im. dra Janusza Petera, dyrektor Zespołu Szkół Nr 1 im. Bartosza Głowackiego w Tomaszowie Lubelskim, adres domowy: ul. Wschodnia 16, 22-600 Tomaszów Lubelski.